

BİBLİOGRAFYA

İktisat tarihinde mezhep meseleleri

Yazan

Ord. Prof. Dr. ALEXANDER RÜSTOW

Garpte 16 ve 17nci asırlar haklı olarak mezhep çağı adile anılmış, yahut dinî itikatların birbirinden ayrılıp aralarında derin tezatlar husule getirdikleri bir devir olarak vasıflandırılmıştır. Gerçekten, bu zamanlardaki büyük harplerin ekserisi hakikî mânada din savaşları idi, yahut böyle olmasa bile onlara dinî bir mahiyet verilmek isteniyordu. Devletlerin dostluk, düşmanlık münasebetlerini tayin eden âmillerin başında mezhepler geliyordu. Ferdî ve sosyal hayatın hususî sahalarında ise dinî mezheplerin rolü daha barizdi. O vakitler aynı mezhebe veya başka mezheplere mensup bulunmak, sosyal hayatta aynı milliyete veya başka milliyetlere mensup olmaktan daha ehemmiyetli bir hâdise idi.^[1] Milyonlarca insanın, yüzbinlerce ailenin mukadderatını dinî mezhepler tayin ediyordu. Mezhep meseleleri yüzünden yurtlarını terkederek başka memleketlere göç etmek zorunda kalan kimseler geniş bir sel halinde bütün Avrupa memleketlerini dolaşıyorlar, Büyük Okyanusu bir baştan bir başa katediyorlardı. Muhtelif mezheplere mensup olan şahıslar karşılıklı mücadelelerinde hasımlarının yalnız kendilerinden farklı bir itikada sahip olduklarını yüzlerine vurmakla kalmıyorlar, aynı zamanda birbirlerini her günkü yaşayışlarında bile başka bir zihniyete, başka bir hayat şekline, başka bir hareket ve düşünce tarzına sahip oldukları için hırpalayıp

[1] 1627 senesine ait olduğu anlaşılan bir dua kitabı, bahsettiğimiz mezhep çağının hususî karakterini bize yakından tanıtabilmek itibarile çok dikkate lâyıktır. Eski antika eserler satan bir kitaphanenin katalogunda resmine ve hakkındaki izahata tesadüf ettiğimiz bu kitabın cildi iç taraftan maharetle oyulmuş ve içerisinde bir nişan (tabanca) yerleştirilmiştir. (Auktionskatalog des Antiquariats Gilhofer und

duruyorlardı. Hiçbir saha kendisini bu savaşların tesirinden kurtaramamıştı. Din mücadeleleri her yerde giyim ve ikamet şekillerine varıncaya kadar derinleşen birçok farkların mevcudiyetini gözönüne koyuyorlar ve bazı hallerde o farkların ortaya çıkmasına bizzat sebebiyet veriyorlardı. Bütün kültür sahalarında vaziyet bu şekilde iken, iktisadî hayatın mezhep mücadelelerinden tamamen masun kaldığını zannetmek, akıl ve mantığa sığmayacak yanlış bir iddiadan başka bir şey olamazdı.

Nihayet rönesansın ve hümanizmin mirasçısı ve bir bakıma tamamlayıcısı olan 18 inci asır aydınlık çağı bütün bu mücadele ve anlaşamamazlıklar üzerinde fikir ve zihniyet beraberliğini kurmaya muvaffak oldu; hadiseler bu şekilde müşterek bir istikamete doğru inkişaf ederlerken, pek yakın bir zaman evvel *Paul Hazard* tarafından «Avrupa şuurunun buhranı (1680-1715)»^[2] adlı altında çok mükemmel surette tasvir ve izah edilmiş olan bir intikal devrinden geçmişlerdi. Bir asır sonra romantizm ise Avrupa şuurunun aksi cihetten yeni bir buhrana maruz kalmasına, yâni tekrar din ve mezhep hayatına doğru gerilemesine sebebiyet veriyordu. Bu gerileme hareketi ancak 19 uncu asır esnasında tekrar denkleşmek ve yatışmak imkânlarını bulabilmişti.

Münferit kültür sahalarına ait tarih hadiselerini tespit ederken, geçen dört asır zarfında katolik mezhebeyle *Luther* ve *Calvin* mezhepleri arasındaki mücadelelerin bu kadar derin ve yaygın tesirlerini gözden uzak tutmak tabiatile mümkün olamazdı; hattâ o mücadelelere fiilen iştirak etmemiş olan veya öyle olduğunu zanneden bir tarihinin bile bu hadiselerle lâkayt kalması imkânsızdı. Netekim hiçbir san'at tarihçisi *Rubens* ile *Rembrandt* arasındaki mezhep tezadını unutmuş veya küçümsemiş değildir; keza musiki tarihile meşgul olan bir araştırmacı *Palestrina* ve *Bach* arasındaki mezhep farklarına lâkayt kalmadığı gibi, hiçbir edebiyat tarihçisi de *Shakespeare* ile *Calderon*, yahut *Tasso* ile *Milton* arasında mezhep ayrılıklarını gözönünde bulundurmaya ihmal etmemiştir.

Vaziyet diğer sahaların hepsinde böyle iken, 19 uncu asır iktisat tarihçisinin bu kadar tabii ve akla yakın bir araştırma tarzını takip etmiyerek, katoliklik ile *Luther* ve *Calvin* mezhepleri arasında ekonomi zihniyeti ve inkişafı bakımından mevcut olan bariz farkları hemen tamamen ihmal etmiş olmasına ne kadar hayret edilse yerindedir.

[2] *Paul Hazard, La crise de la conscience européenne (1680-1715)*. 3. basıs.

Bu herhalde iktisat ilminde tarihçi mektebin hakikî tarihçilik vasfı ve kabiliyeti bakımından göğsü kabartacak bir hal olamazdı.[3] Din ve mezhep meselelerinin iktisat tarihinde bir tetkik mevzuu olarak ele alınması ancak daha sonraları mümkün olabildi ve bu arada birçok gürültülü münakaşalara yol açıldı. Şayet mevzu bidayette sadece ekonomi hayatında katolik, *Luther* ve *Calvin* mezhepleri arasındaki farkların nelerden ibaret olduğu şeklinde ileri sürülmüş olsaydı, ilim sahasında büyük bir başarı teşkil ettiğine şüphe olmıyan bu ileri adımın sessizce ve hiçbir heyecan doğurmayarak atılabilmesi belki mümkün olurdu. Fakat *Max Weber* meseleyi ilk defa calvinist ahlâk ile «kapitalist zihniyet» arasında illiyet münasebeti bakımından mübalâgalı bir tarzda ileri sürdüğünden bu iddia kendi kusuru olmıyarak yanlış anlaşılmiş ve *Weber*'in güya kalvinizmi kapitalizmin babası olarak göstermek istediği zehabı hasıl olmuştur.[4] Bu yanlış anlayışlar çok heyecanlı ve her iki tarafın da ekseriya çirkin bir şekilde uzatıp götürdüğü şiddetli bir münakaşaya yol açmışlardır. Bu münakaşa ne meselenin aydınlanmasına ve ne de muhtelif yerlerden toplanmış olan kıymetli malzemenin verimli bir şekilde işlenmesine faydalı olabilmisti. Fikrimizce *Max Weber*'in tezine dair ileri sürülen müsbet ve menfi mütalealar artık esas itibarile nihayetlenmiş telâkki edileceği için bu mütaleaların sonuçlarına dayanarak mevzuu yeni

[3] *Adolf Held* (1844-1880) ve *Wilhelm Hasbach* (1849-1920) gibi *August Oncken* (1844-1911) de muahhar tarihçi mektebin ilk nesli içerisinde bilhassa ilim tarihine dair araştırmalarıyla şöhret kazanmış bir müelliftir; fakat maalesef ilk yarısından fazlasını neşredemediği «İktisat İlminin Tarihi» (*Geschichte der Nationalökonomie*, I, Leipzig 1902) isimli eserinde Alman merkantilizminden bahsederken, burada protestan bir istikametinin mevcut olduğunu tespit etmiş, Avusturyalıları ise buna karşı katolik istikamet olarak göstermiştir; *Oncken* izahatma, Avusturya mektebini belli başlı temsil eden protestan müelliflerin sonradan mezhep değiştirmiş olduklarını ilâve etmişti. Fakat *Oncken*'in izahatında görülen hatalar bilâhare düzeltilecek ve açtığı çığır üzerinde yürünecek yerde, bu usul tamamen terkedilmiştir.

[4] *Ernst Troeltsch*'ün bu mevzu üzerinde tamamlayıcı mahiyette olan çok kıymetli tetkiklerinden de anlaşıldığı veçhile, Kalvinizm kapitalist iktisada ilk ve saf şekilleriyle değil, bilâkis *Calvin*'in ekseriya kendi düşüncelerinden birçok noktalarda ayrılmış olan sonraki tezahürleriyle müessir olmuştur. Esasen *Max Weber* de, *Troeltsch*'in dediği gibi, «kalvinizmin Cenevre'deki ilk iptidai şekliyle doğrudan doğruya müessir olmadığını, bilâkis böyle bir tesiri ancak daha sonraları püriten kalvinizmin doğurmuş olduğunu belirtmiştir; keza *Weber* burada bahis mevzuu olan tekâmül seyrinin şuurlu bir arzu ve irade ile değil, bilâkis fiilî olarak kendiliğinden ortaya çıkmış olduğunu da gözönünde tutmuştur». Bakınız *E. Troeltsch: Gesammelte*

baştan ele almak zamanı çoktan gelmiş bulunmaktadır.[5]

Bu sahadaki araştırmaların hangi istikamete yönetilmesi lâzım-geleceğine şüphe yoktur. Bundan on bir sene evvel neşretmiş olduğumuz bir makalede aynen şu satırları yazmıştık:[6] «Kapitalizm ve hususile kapitalist zihniyet puritanismden daha eskidir ve diğer katolik, protestan memleketlerde de ufak tefek farklarla beraber inkişaf etmiştir. Şu kadar ki kapitalist inkişafı hususile teşvik eden ve hattâ ifrata kadar götürmüş olan mezhep ancak puritanizm idi. Puriten memleketler zaman itibarile kapitalizmin tekâmül tarihine daha geç dahil olmakla beraber, diğer mezheplere mensup memleketleri geride bırakmışlardır. Katolik ve Luther mezhepleri ise bazı bakımlardan kapitalist inkişafa daha ziyade mâni olmak istidadını göstermişlerdir, fakat bu inkişaf nihayet ufak tefek değişikliklerle beraber her yerde tutunmaya ve yerleşmeye muvaffak olmuştur. Diğer taraftan kapitalizmin inkişafı katolik ve Lutherci memleketlerde puriten ülkelere nazaran büsbütün farklı denebilecek bir insan tipini ve zihniyet tarzını ortaya çıkarmıştır... Bundan başka gerek katoliklikte ve gerek Luthercilikte kapitalizmin hoş görülmesi için icap eden tevil imkânları aranmış ve bulunmuştur. Fakat bu, ehemmiyet itibarile ikinci derecede kalmış olan bir hadisedir; hakikatte kapitalizm, katolik ve Luther mezheplerinin cari olduğu kültür sahalarında daha yavaş inkişaf edebilmiş ve farklı şekiller ortaya koymuştur. Kapitalizmi meydana getiren âmilin püritanizm olduğunu zannetmek, fikrimizce *Max Weber*'i yanlış anlamak olur; esasen böyle bir iddianın fikir tarihi bakımından kabulüne de imkân yoktur. Kapitalizm, biraz yukarıda söylediğimiz gibi, garp kültürünün umumiyetle rasyonelleşmesi yolunda daha çok evvel ve daha geniş bir plân üzerinde ortaya çıkmıştır. Muhtelif mezhepleri kapitalizme yakınlıkları bakımından gözden geçirecek olursak, Lutheriliğin bu yakınlıktan katoliklikten daha ileri bulunduğunu ve içlerinde kapitalizme en ziyade yaklaşabilen mezhebin püritanizmi olduğunu anlarız. Mamafih, bütün bu kültür sa-

[5] **Alexander Rüstow**: İktisat sistemi ve iktisat ideolojisi (Ekonominin Bugünkü Meseleleri, İstanbul 1934, s.24). **R. H. Tawney**'de «Religion and the Rise of Capitalism» adım taşıyan çok mükemmel eserinin 1937 senesindeki son tab'ında yukarıki makalemizde ileri sürdüğümüz aynı fikre vasıl oluyor: «Weber'in maden yatağı çok ehemmiyetli dividendler getirmiştir; fakat temin ettiği faydalar, ne kadar büyük olursa olsun, bu maden filizinin artık tükenmiş olduğunu söylemek lâzımdır.» (Önsözde).

[6] **Eduard Heimann** tarafından neşredilmiş olan «Kapitalismus und Sozialis-

haları kapitalizmle az çok yakın bir münasebet tesis etmişlerdir; bu münasebetler biribirlerine tabiaten benzemekle beraber, aralarında karakteristik vasıfları itibarile bazı farklar mevcuttur. Bu itibarla kapitalizme bilfiil hız vermiş olan âmili *Luther* ve katolik mezheplerinde değil, ancak puritanizmde aramak lâzımgelir. Fakat bu bakımdan puritanizmi de ancak diğer tarihî âmillere sonradan katılmış hızlandırıcı bir kuvvet mânasında almak mümkün olabilir; zira kapitalizmi asıl ortaya çıkarmış olan âmil her üç mezhebin de dışında kalmaktadır. Katolikliğin ve Lutherciliğin kapitalist inkişafı puritanizme nazaran daha ziyade geciktirmiş oldukları muhakkak ise de bu üç mezhepten her birinin kapitalizme kendisine göre hususî bir renk ve mahiyet vermiş olmasını mevzuumuzda daha büyük bir ehemmiyetle tebarüz ettirmek lâzımgelir».

İlim tarihimizde yukardaki satırlarla hulâsa ettiğimiz vaziyet gözönünde tutulacak olursa, üç mezhep arasında iktisadî faaliyet ve zihniyet itibarile mevcut farkları aydınlatacak olan her vesikanın ne kadar ehemmiyetli olduğu anlaşılır, işte *Alfred Müller-Armack*'m burada tetkik etmek istediğimiz son kitabile elde etmiye muvaffak olduğu büyük ilmî başarının sırrı bu noktada aranabilir.^[7] «Ekonomi stillerinin aslı ve doğuşu — Genealogie der Wirtschaftsstile» başlığını taşıyan bu kitap (Mamafih bu ibarenin fikrimizce pek de iyi intihap edilmemiş olduğunu şimdiden kaydedelim) -o başlığa ilâve edilmiş olan cümleden anladığımızı göre- «18inci asır sonuna kadar devlet ve iktisat şekillerinin fikir tarihindeki menşeleri»ni araştırmak gayesile kaleme alınmıştır.

Müller-Armack şimdiye kadar yapılan tetkikleri, devrimizin en ehemmiyetli ve en derin temeli demek olan umumî fikir cereyanlarını ve dünya görüşlerini ihmal ettiklerinden dolayı şiddetle tenkit ediyor. Kendisi bu noksanı giderebilmek için, iktisat ilminin ortaya çıkışında esas rolü oynamış olan âmilin mânevi ve fikrî kuvvetlerde, yâni o devrin dünya telâkkilerinde aranabileceğini isbata çalışıyor. Ona nazaran, devlet ve iktisadın, teknik ve sosyal kültürün kuruluşunda başlıca ehemmiyet arzeden âmil o asırların umumî fikir cereyanları ve dünya görüşü sistemleridir. İşte müellif esas kanaatlerini bu gibi cümlelerle toplu olarak ifade etmiye çalışıyor ve dünya görüşü (*Weltanschauung*) tabirile herşeyden evvel dinî veya teolojik inançları kastediyor ki, bunlar aynı zamanda ekonomi zihniyetinin

[7] *Alfred Müller-Armack*, *Genealogie der Wirtschaftsstile*, W. Kohlhammer

ve ekonomik faaliyet şekillerinin dahi en derin kaynağını teşkil etmektedir. Tarihte manevî-dinî âmillerin diğer bütün hadiselerle mutlak surette tekaddüm ettiklerini iddiaya kadar varan bu monist illiyet görüşü^[8] fikrimizce, yeni çağların baştanbaşa mezhep meseleleriyle dolu olan ilk asırları için bile pek büyük bir mübalâğayı ifade etmektedir. Biz bu mübalâğalı görüş tarzına nazaran 1931 senesindeki makalemizden biraz yukarda naklettiğimiz satırlarla tarihî realiteye daha ziyade yaklaşmış olduğumuzu zannediyoruz. Gerçekten, tarih hadiselerine baktığımız zaman, bunlar arasında çok karışık ve girift denebilecek şekilde kısmen bağılıkların ve kısmen de müteakıl tesirlerin mevcut olduğunu görüyoruz. Hadiselerin bu kadar karışık ve zengin örgüsü içerisinde dinî âmillerin sosyal ve ekonomik sahalarda üzerindeki ehemmiyetli tesirlerini belirtmeye çalışan bir müellif, monist bir görüş tarzını takiben, sırf bu âmilleri gözönünde bulundurmakla iktifa edecek olursa, giriştiği büyük ilmî teşebbüsün kıymetini düşürmekten başka bir şey yapmış olmaz. Hakikaten burada *Alfred Müller-Armack*'m takip ettiği görüş tarzı, tarihî maddeciliğin başaşağı getirilmiş bir şeklidir; her ikisi de hakikatte, kâinatın en derin cevherine ve aslına erişimiye çalışan eski bir metafiziğin bugün için sekülârise edilmiş gülünç şekillerinden farksızdır. Fakat şurasını memnuniyetle kaydedelim ki, bu tenkitlerimiz müellifin elde ettiği neticelerin muhtevasına değil, bilâkis o neticelere vasıl olmak için kullandığı metotlara inhisar etmektedir. Şimdi kitaptaki bu ilmî neticelerin nelerden ibaret olduğunu kısaca gözden geçirelim.

Müller-Armack'm tespit ettiği en ehemmiyetli ve enteresan noktalarından biri, Alman merkantilistlerinin ve kameralistlerinin mezhepleridir. Ona göre, «yeni iktisadî düşünceyi izah ve tahlil edenler arasında katolik müelliflere rastlanmamaktadır. Kameralist ve merkantilist devrine ait eserler protestanlar tarafından yazılmıştır.» (s.181); bunlar arasında hattâ teologların çocuklarının bile oldukça ehemmiyetli bir mevki işgal ettikleri görülmektedir (s.192). «Avusturya merkantilizmi ismi verilen zümre dahi protestan müelliflerin bu memlekete göç etmelerile ortaya çıkmıştır.» (s.182).^[9]

[8] Bu romantik telâkkiyi *Eiohendorff*'ta (1788-1857) da aynen şu cümle ile görmek kabildir: «... Her yerde tarihe şekil ve istikamet veren âmil, dinî kâinat görüşündeki değişikliklerdir». (Erlebtes, Sämtliche Werke X, Regensburg 1912, 399, 3-5.)

[9] *Ernst Troeltsch* de Lutherçilikten bahsettiği bir sırada şöyle diyordu: «Bu mezhep umumî refahın rasyonel surette artırılması işini devlet otoritesine terket-

Müellif, ilk defa kulağa yeni ve yabancı gelen bu iddiayı isbat etmek için, sahife 181 de üç bölüme ayrılmış olan bir liste ile Almanya'da kameralist, tabii hukuk ve fizyokrat devirlerine ait başlıca eserlerin yazılmasında protestanlığın oynadığı büyük rolü tebarüz ettirmeye çalışıyor. Fakat bu listedeki izahat okuyucuyu tatmin etmekten çok uzaktır; zira bir kere zikredilen bir çok şahıs isimleriyle kimlerin kastedildiği anlaşılıyor. Hattâ müellif bu isimleri zikrederken, onları hiç değilse alfabetik bir sıra dahilinde göstermek suretile olsun, her ilim adamından ve bhusus iktisat tarihçisinden beklenebilecek asgarî itinaya bile riayet etmemiştir. Bundan başka 65 ve 181 inci sahifelerde zikredilmiş olan şahısların hangi bakımdan seçilmiş ve bir araya getirilmiş olduklarını da anlamak kabil olmuyor. Bunlar her halde müellifin protestan olduklarını nasılsa tesbit etmiş olduğu kimselerdir. Neşredilen listede bu şahısların sayısını daha ziyade çoğaltmak mümkün idi. Bundan başka, neticelerin doğruluğunu mukabil cepheden esaslı surette bir kere daha kontrol etmek metodoloji bakımından çok arzu edilirdi. *Müller-Armack* eserindeki neticeleri tesbit ederken hangi biografik kaynaklardan istifade ettiğini zikretmediği gibi, diğer bibliografi notları da tamamiyle kifayetsiz bir durumda bulunmaktadır. Meselâ Avusturya Merkantilistleri ismi verilen zümre sahife 141 ve 182 de iki defa zikredilmiştir. Her iki defa kaydedilen beş isimden ancak üçü aynı olduğu halde, geriye kalan iki ismin her iki sahifede birbirini tutmadığı görülmektedir. Kitapta rastlanan dikkatsizliklere ve tertip aksaklığına gösterdiğimiz bu misalle iktifa ederek, diğer fikirlerin tahliline devam edebiliriz.

Müller - Armack katolik ve protestan müelliflerin iktisadî meseleler üzerindeki düşüncelerinin birbirine ne kadar aykırı olduğunu anlatmak için, 1530 senesinde Saksonyada meskûkât meselesine dair bir münakaşayı hatırlatıyor. Bu münakaşada katolik *Albertiner* İskolâstikler zamanından kalmış olan eski iktisadî ahlâkı temsil ve müdafaa etmek yolunu tuttuğu halde, protestan *Ernestiner* oldukça aşırı bir iddia ile inflasyon siyasetine müstenit bir merkantilizme taraftar görünmüştü (s. 187-188).

Müellif kameralizmden bahsederken bunu tam manasiyle Lutherçiliğe mahsus bir cereyan olarak gözönüne koyuyor. Hükümdarın hazinesine ait en cüzî menfaatler karşısında bile âdeta kul köle olucasma uysallık göstermekte ne kadar ileri gidildiğini anlamak için,

o devrin büyük ders kitaplarında «Bira imaline ve ekmek pişirmeğe ait talimattan başlayarak yangın söndürmeğe mahsus kovaların tertipli şekilde sıralanması hakkındaki tavsiyeler» e varıncıya kadar geniş tafsilât verildiğini hatırlamak kâfidir (s. 191). İktisat ilminde Alman tarihçi mektebi kameralizmin bu mirasını zamanımıza kadar muhafaza etmiştir; hattâ «Devlet ilimleri kamusu» nun (Handwörterbuch der Staatswissenschaften) en son basılışında (1923-1929) bile Kameralizmin kuvvetli izler bıraktığını anlamak o kadar güç değildir.

Müller-Armack kitabında Kameralizm ile Luthercilik arasında çok sıkı münasebetlerden bahsederken, bize fikir ve zihniyet tarihinin derinliklerine kadar nüfuz eden daha bir çok kıymetli ve zengin malûmat vermektedir. Müellife göre: «*Luther* mezhebinde umumiyetle his tarafı akıl ve muhakemeye nazaran daha ağır basıyordu; binaenaleyh, bu mezhep her hangi bir tabiat hâdisesinin soğuk ve objektif tahlilinden ziyade tarih hâdiselerinin manâsı içerisine derinleşen intuitif bir izah şekline daha yakın bulunuyordu» (s.190). «*Luther*'in kâinat telâkkisine göre dünya Allahm ezelf ve ebedî tecellisinin bir mahsulü idi ve bu itibarla mukadderat (prédestination) fikrine dayanan dünya telâkkisinin tamamiyle aksini teşkil ediyordu. Bu anlayış tarzı daha sonraları *Luther*'ciliğin inhilâlini takiben metafizik şekiller alarak fikir tarihine, felsefe ve devlet metafiziğine geçmiş ve o suretle ileriki asırlara intikal etmiştir.» (s. 109).

Almanya 17 ve 18 inci asırlarda gerek yeni makine tekniğinin inkişafında, gerek kredi, dış ticaret, para ve sigorta sahalarının ekonomik organizasyonuna ait fikirlerin tatbikatında nisbeten geri bir durumda olduğu halde, devlet işlerine ait metodların mükemmelleştirilmesinde diğer memleketlerin önüne geçmiş, bilhassa felsefe, fikir tarihi va sanat sahalarında eşsiz bir yükselmeğe mazhar olmuştu. İşte bu gerilik ve üstünlük, *Müller - Armack*'a göre, o sahalardaki istidat ve kabiliyet farklarından değil, bilâkis mezhep cereyanlarının yukarıda kaydettiğimiz farklarından ileri gelmiştir (109-110).

Müellif Kameralizmin menşelerini *Luther*'ciliğe bağladığı gibi, ilk utopist telâkkilerin katolikliğe ait olduklarını çok enteresan izahatla gözönüne koyuyor ve daha yakın zamanlardaki tabii hukuku da mutat olduğu veçhile Kalvinizm'e isnat ediyor (s. 164-178). Fakat bu arada ilk klâsik çağlardanberi pek ziyade ehemmiyetli bir rol oynamış olan iki fikir cereyanının, yani stoicism ile Epikür felsefesi tesirlerinin gözden kaçırılmış olduğunu anlıyoruz. *Müller - Armack* mezhep meselelerinin devlet telâkkisi ve devlet şekli üzerindeki tesirleri

izah ederken, *Karl Th. Buddeberg*'ın «Allah ve Hükümdar» isimli makalesinden de istifade etmesi mümkündür.^[10]

Elektör prens *Johann Sigismund*'un 1613 de Calvinizm'e geçmesindenberi hükümdar ve başta gelen müşavirleri halkın ekseriyetinin aksine olarak kalvinist idiler. Brandenburg - Prusya devletinin gerek iç yapısı ve gerek dış politikası bakımından bu cihetin ne kadar ehemmiyetli bir hâdise olduğunu yakın zamanlarda *Otto Hintze*, *Johann Gustav Droysen*'in açtığı çığır üzerinde yürüyerek, şimdiye kadar neşredilmiş olan tarih vesikalarına istinaden açık bir surette gözönüne koymağa muvaffak olmuştur.^[11] Bilhassa *Ernst Troeltsch* «Luther'ciliğin siyasi bakımdan tam manâsiyle passif bir teslimiyeti ve ziraî-konservatif bir cemiyet telâkkisi tipini ortaya koyduğunu ve bu tipin hâlâ Almanyada kendisini hissettirmekte olduğunu» göstermiş ve «Her şeyi kendi vesayeti altında bulundurmak istiyen müdahaleci devletin ve patriarkalist bir veçhe arzeden mutlâkiyetçiliğin (absolutisme) hakikî bir Luther'cilik mahsulü» olduğunu kaydetmiştir.^[12]

Alfred Müller - Armack eserinde, Prusya devletinin ancak cemiyette üst tabakayı teşkil eden kalvinist bir zümre ile devlet prensiplerine sadık protestan (Lutherci) halkın bir araya gelmesi sayesinde ortaya çıktığına işaret ediyor; ona nazaran halkın Luther mezhebine mensup bulunması sebebiyle devlete karşı itaat ruhu ve tebaa zihniyeti, diğer yanda sevk ve idarenin nâzımı olan kalvinist enerji ile birleşerek tam bir ahenk vücude getirmekte idi; devletin bu şekilde kurulmuş olması Prusya - Alman tarihinde devamlı bir hâdise olmak itibariyle tesirlerini zamanımıza kadar muhafaza etmiştir.

Müellifin ileri sürdüğü bu tez kanaatimizce kitabın en ehemmiyetli ve verimli fikirlerinden birini teşkil etmektedir. Ona nazaran, «Prusyada 1613 denberi yüksek tabakayı kalvinizm mensuplarının teşkil etmesi hâdisesinin ehemmiyeti ve bilfiil doğurduğu neticeler

[10] *Karl Th. Buddeberg*: Gott und Souverän; über die Führung des Staates im Zusammenhang rechtlichen und religiösen Denkens, «Archiv des öffentlichen Rechts», 1933, cilt 28, s.257-325.

[11] *Otto Hintze*, Calvinismus und Staatsraison in Brandenburg zu Anfang des XVII. Jahrhunderts, Sitzungsbericht der Akademie der Wissenschaften, Berlin 1930. Aynı müellif «Historische Zeitschrift» mecmuasının 144 üncü cildinde (1931, s.229-286) aynı başlığı taşıyan daha mufassal bir makale neşretmiştir.

[12] *Ernst Troeltsch*, Gesammelte Schriften IV, Tübingen 1925, s.792 ve 798, daha mufassal olarak: Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen, 1912 (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1912), s.575-595.

şimdiye kadar gözönünde tutulmamıştır» (s. 148). «Lutherci memleketin başına kalvinist bir hükümet geçince, esasında ne kalvinist ve ne de lutherist sayılabilecek yeni bir devlet yapısı ortaya çıkmıştır. Yukarıdan doğru Kalvinizm ve aşağıdan doğru Lutherizm birbirlerini karşılıklı olarak temsil (assimiler) edebilmek kabiliyetini haiz olduklarından, eskisi ile kıyas edilemeyecek yeni bir devlet müessesesi meydana gelmiştir» (s.147). Gerçi Prusya devletinin asıl kurucusu olan *Friedrich Wilhelm I.* karakterinde daha ziyade Lutherci -patriarkalist vasıflar taşıyan bir hükümdar idi; keza, ne *Friedrich I.*, ne *Friedrich Wilhelm II.* ve ne de onun halefleri kalvinist tiplerdi. Bununla beraber, içtimaî hayatın kuruluşunda bahsettiğimiz sosyolojik vaka, yani üst tabaka mensuplarının kalvinizme bağlı bulunmaları keyfiyeti bir kere yerleşip sabit hale geldikten sonra, tesirlerini kendi başına müstakil olarak temadi ettirdiğini ve artık hükümdar da olsa münferit bir şahsiyete bağlı olmaktan çıktığını görmekteyiz. *Friedrich Wilhelm* ise fikrimizce kalvinist temayüllere sahip yüksek bir tabakanın başında kalvinist - patriarkalist bir mutlakiyetçiliği temsil etmekte idi. Böylece hükümdarın şahsile her iki mezhep arasında gayet kuvvetli bir bağlılık vücade getirilmiş oluyordu. Mezhep farklarının ortaya koyduğu bu hususî vaziyet ileriki asırlarda ilk dinî şekillerini kaybetmekle (yani sekülerize edilmiş bir hale gelmekle) beraber, içtimaî ve siyasî hayattaki tesirlerini aynı şekilde son zamanlara kadar temadi ettirmiş olduğu söylenebilir. Maamafih, hâdiseler üzerindeki bu umumî görüşün tarihî bakımdan derin ve esaslı surette teyidine ihtiyaç olduğu aşıkârdır.

Devlete büyük bir imanla bağlanmış olan Lutherçiliğin kendisinden uzun zaman sonra tesirlerini muhafaza etmiş bulunan karakteristik vasıflarından biri de, devlet cihazının hususile bu mezhebe mensup memleketlerde tekâmül etmiş olması, Kalvinizmin ise serbest bir müteşebbis muhitinde hâkim bulunmasıdır (s. 219-225). Kitapta *Adam Smith*'e dair verilen izahat, fikrimizce kâfi değildir. Gûya bu mütefekkirin başlıca fikirleri itibariyle ne maddeten ve ne de şeklen hakikî bir yenilik vücade getiremediği hakkındaki iddiaya gelince (s. 193), bu da isabetli bir düşünce mahsulü olmaktan çok uzaktır. *Adam Smith*'in liberal fikirleri dolayısıyla devlete karşı alâkasız ve hattâ yabancı kalmış olması hakikaten kalvinist zihniyetin dünyevileştirilmiş (sekülerize edilmiş) neticelerinden biri olarak da gösterilebilir (s. 95). Hattâ «Dünya nizamı içerisinde kötü insiyakların bile iviliğe hizmet edebileceği» fikri dahi (meselâ *Mandeville*'deki şekli ile) yalnız epikürist bir telakki değil, aynı zamanda kalvinist bir dü-

şünce tarzı manâsında da alınabilir. Burada «şahsî kusurlar âmmenin nefînedir» kaidesi gözönünde tutulmakta, hükûmet adamlarının kurnazlığı ve akıllılığı sayesinde ferdin kusur ve noksanları cemiyet bütünü için bir kazanç haline kalb edilmektedir. Nasıl ki, kalvinizmde de dalâlete kapılmış olanların bile disiplinli bir züht ve riyazet sayesinde Allaha kulluk etmeğe ve hayırlı işlerde başarı göstermeğe sevk edildikleri gibi! Fakat *Adam Smith* bu telâkkinin aksine olarak serbest şahsî menfaati başlı başına kötü bir haslet değil, bilâkis kendi sınırları içerisinde haklı, tabii ve zarurî bir insiyak addetmekte idi; bu şahsî menfaati umumun menfaati ile müsavi hale getirmek için hükümetin zecrî müdahalesine lüzum yoktu, her iki menfaat arasında böyle bir uygunluk onun nazarında ancak tam serbest ve müstakil olarak (yani görünmez bir elin sevk ve idaresiyle - led by an invisible hand) kendiliğinden ortaya çıkabilirdi. Kalvinist düşünce tarzıyla taban tabâna zıd bir telâkki olduğuna şüphe olmıyan bu görüşün mebdeleri ancak ilk klâsik çağlardanberi devam eden stoik felsefede aranabilir; esasen bu felsefî telâkkinin *Adam Smith* de de çok ehemmiyetli bir rol oynadığı muhakkaktır.

Müller - Armack, *Adam Smith* tarafından ortaya konulmuş olan fikirerin Almanyada tutunabilmek için müsait bir zemin bulamadığını ve bu hususta ötedenberi hiç bir ananenin mevcut olmadığını iddia etmektedir (s. 195). Bu iddianın yanlışlığını anlamak için, o fikirlerin Königsberg'te ne kadar hararetle bir surette karşılanmış olduklarını ve *Christian Jakob Kraus* (1753-1807) tarafından doğrudan doğruya *Kant* felsefesine bağlanmak suretiyle ne kadar verimli neticeler elde edildiğini düşünmek kâfidir. *Kraus* 1796 da *Adam Smith*'in «Wealth of Nations» eserine İncil yanında yer verecek kadar ileri gitmişti. Bu filozofun talebelerinden *Theodor von Schön* (1773-1856), *Friedrich Leopold Reichsfreiherr von Schrötter* (1743-1815), *Hans Auerswald* (1757-1833), *Friedrich August Staegemann* (1763-1340) ve diğer bir çokları Prusyada siyasî islâhat devrinin başında gelmiş olan en mühim şahsiyetlerdir. *Freiherr von Stein*'m idaresi esnasında Königsberg'de hazırlanmış ve tatbik mevkiine konmuş olan 26 birinci kânun 1808 tarihli Prusya kararnamelerine «İktisat politikası hakkında *Adam Smith* den kısmen kelime kelime iktibas suretiyle uzun nazarı münalâalar» dercedilmişti. *Stein* bilâhara Avusturyada sürgün olarak yaşadığı sıralarda,^[13] *Adam Smith*'in eserini bizzat yakından tetkik etmek fırsatını bulmuştu. Prusyada idarî reform hareketlerinin

başında gelen büyük memurlar ve onları takiben gümrük ittihadını (Zollverein) tesis etmiş olan ileriki nesiller, son zamanlarda *Rudolf von Delbrück* (1817-1903) de dahil olmak üzere, Hollanda ve İngiliz liberal iktisat politikası mensuplarının yanı başında pekâlâ zikredilebilir.

Adam Smith tarafından vazedilmiş olan doktrinlerin aynı zamanda Kameralizm ananelerine de istinat ettiği bir hakikattir. Bunun en güzel delili *Karl Heinrich Rau*'m (1792-1870) ötedenberi çok rağbet görmüş ve sonradan da mühim tesirler icra etmiş olan büyük iktisat tretesidir; bu eser evvelâ 1826 da ve en son üç cild halinde 1862/68 tarihlerinde intişar etmiştir. Hattâ bizzat *Adam Smith* dahi merkantilizme karşı yalnız muarız cephe almakla kalmamış, bilâkis o cereyanı geniş ölçüde positif olarak da devam ettirmiş ve bilhassa bu cereyanın *August Oncken*'in ifadesiyle «islâhatçı merkantilizm» (Reform-merkantilismus) denilen son safhasına iltihak etmiştir. *Müller - Armack* ise 19 uncu asır bidayetinde iktisat ilmine ait büyük eserlerin devlet ve tarihe karşı takındıkları vaziyet itibarile Kameralizmin doğrudan doğruya bir devamı telâkki edilebileceğini ileri sürerken, Almanyada o devrin yegâne büyük ilmi başarısı addedilmeğe lâyık olan *Thünen*'in eserini unutmüş olduğunu zannediyoruz.

Bundan başka *Mathew Decker*'in «deisme» mebdelerinden hareket ederek serbest ticaret tezini ilk olarak ilmi şekilde isbata muvaffak olduğu hakkındaki iddia da (s.194) fikrimizce isabetli değildir. *Müller - Armack* burada her halde *Decker*'in şu sözlerini kasdetmiş olacaktır: «Tabiat muhtelif memleketlere çeşitli mahsuller bahşetmiştir ve bu suretle insanları biribirlerinin arzularını karşılıklı olarak tahakkuk ettirmeleri için bir araya getirmiş, aralarında bir mübadele münasebeti tesis etmiştir» (Muhtelif yüksek gümrük resimleri hakkında ciddî mütalâalar 1751, s.194). Fakat ötedenberi anane suretile intikal etmiş olan bu fikir *Decker*'den ve «deisme» den çok eskidir. Buna benzer bir telâkkiyi meselâ *Jean Bodin* (1530-1596) de de görmekteyiz: «Cenabı hak akıllara hayranlık veren ilâhî hikmeti ile dünyayı nizama koymuştur. Zira nimetlerini yer yüzüne o suretle dağıtmıştır ki, dünyada hiç bir memleket, ne kadar feyizli ve bereketli olursa olsun, bir çok şeylerden mahrum kalmaktan kurtulamamıştır. Allah bütün kullarının iyi geçinmelerini temin etmek veya hiç olmazsa aralarında uzun zaman niza ve nifak çıkmasına mani olmak için onları birbirlerine muhtaç ve bağlı olarak yaratmış görünmektedir». Bodin'in bu sözlerinden de kısmen daha eski olan diğer bazı

vesikalar *Heckscher*'in «Merkantilizm» isimli eserinde zikredilmiştir^[14].

Müller-Armack'm Fransaya dair verdiği izahat tamamiyle tatmin edici değildir. Müellif bu memleketin katolik mezhepten uzaklaşmış olduğunu izah ederken, bu hususta isimleri akla gelebilen mütefekkirlerden topu topu üç kalvinist zikredebiliyor: *Bayle*, *Rousseau* ve *Jean-Baptiste Say* (s.195). Fakat bütün mümessilleri, hattâ papaslar bile dahil olmak üzere, katolik olan koskoca Fransız aydınlık felsefesine ne diyelim? Fransız merkantalizmi, fiziokrat sistemi, liberalizmi nerede kalıyor?

Müller-Armack Korporatif devleti (Ständestaat) katolikliğe, mutlakiyetçi devleti, Lutherçiliğe ve liberal devleti de Kalvinciliğe atfediyor (s. 151-164). Fakat bu görüş tarzı da hakikata uygun değildir; mutlakiyet rejiminin en ziyade ileri gittiği memleket malûm olduğu üzere Fransadır. Kuvvet ve iktidarın devlet ile kilise arasında bölünmüş olması, müellife göre, orta çağda korporasyonlara ait hürriyetin temelini teşkil ediyordu; esasen daha çok evvel *Voltaire*'in görmeğe muvaffak olduğu bu hakikati yakın zamanlarda *Otto Hintze* de tarihi hâdiseler üzerindeki derin malûmatı ve sosyolojik tahlillerde kendisine has görüşleriyle tebarüz ettirmiştir^[15]. Fakat *Luther*'in ön ayak olduğu dinî reform hareketleri siyasî otoritedeki bu ikiliği bozdu ve meseleyi daha ziyade Alman prenslerinin lehine olarak neticelendirdi. Fransada da o vakitler kiliseyi Papalık nüfuzundan uzaklaştırmak isteyen Gallikanismin tesiriyle kuvvet ve iktidar krala intikal etti.

Fransa, dinî mezhepler itibariyle yakından tetkik edilecek olursa, katoliklik, Lutherçilik ve Kalvincilikten mürekkep olan üçlü şemaya tamamiyle uygun olmadığı görülür. İtalyan Renaissance'yi de aynı vaziyettedir. Netekim bu hakikati gören müellif, Fransanın daha ziyade protestan grupa ithal edilebileceğini kaydetmektedir (s. 128). Bundan başka cemiyet hayatının alt yapısını teşkil eden köylü ve esnaf tabakasının muhafazası için sarfedilen gayretleri de tamamiyle

[14] *Heckscher*, Der Merkantilismus, Jena 1932, cilt II, s.254.

[15] *Otto Hintze*, Weltgeschichtliche Bedingungen der Repräsentativverfassung, Historische Zeitschrift 1931, cilt 143, s.1-47. Bu etüd aynı müellif tarafından bir kısmı muhtelif mecmualarda ve akademik eserlerde neşredilmiş olan ve bir kısmı henüz basılmamış bulunan diğer bir çok makalelerle birlikte devlet şekillerinin tarihi, içtimaf meselelerine dair üniversal tarih görüşüne dayanan çok kıymetli ve aktüel bir eser teşkil edecek tarzdadır. Bu makalelerin bir arada toplu bir kitap

doğru olarak tasvir ve izah etmiştir (s. 131). Kitapta Gallikanizme dair verilen kısa izahat hakikate uygun olmakla beraber, kâfi değildir; zira bu izahatla Fransanın daha ziyade Luther protestanlığı yanında yer aldığı anlaşılmaktadır; halbuki hakikî vaziyetin, aradaki benzeyişler ve karşılıklı tesirler dolayısıyla, daha ziyade Kalvinizme yaklaştığı söylenebilir. Keza kitapta Fransada «hugenott» unsurların sık sık ve cebren hudut harici edilmeleri hakkındaki izahat da kâfi değildir. Müellif hügenotların ve aydınlık çağın temsil eden diğer müelliflerin burada da iktisadî mevzulara dair neşriyatta en mühim rolü oynadıklarını kaydederken (s.183), yine hataya düşmekten kurtulamıyor ve aydınlık çağını temsil eden bu mütefekkirlerin kalvinist değil, bilâkis katolik olduklarını gözden geçiriyor. Burada gerek İtalyan Renaissance'mın ve gerek onun devamı demek olan Fransız aydınlık felsefesinin^[16] izahında daha isabetli bir hal tarzı bulabilmek için fikrimizce diğer üç mezhebe dördüncü olarak Hümanizmi, yani ilk klâsik zamanların tekrar canlanmasından doğan fikir cereyanlarını da katmak lâzımgelir. Bu suretle mevzuumuzda ehemmiyetli olan fikir ve mezhep cereyanları dörde çıkmış olmaktadır: Katoliklik, hümanizm, lutherizm, ve kalvinizm! Bundan sonra üzerinde durulması ve aydınlatılması icap eden hâdise şu olabilir: Humanist dünya görüşü ve fikir hareketi lutherizm veya kalvinizmin sert ve mazbut bulunduğu memleketlere nazaran katolikliğin gevşediği ve inihilâle yüz tuttuğu yerlerde, yani evvelâ İtalya ve sonra Fransada daha kolaylıkla inkişaf etmiştir. Bu hâdisenin belli başlı âmilelerini etüdümüzün çerçevesi içerisinde mufassal olarak tetkike im-

[16] İlk çağ -hümanizm- aydınlık çağı arasında kesintiye uğramayan bu temadi, bilhassa Renaissance'e dair klâsik telâkkilerin esas mihverini teşkil etmektedir; bu klâsik telâkkiye mensup müellifler arasında Flavio Biondo ve Jacob Burckhardt zikredilebilir. Zamanımızda Renaissance'a dair yeni romantik görüşe dayanan müellifler ise (meselâ Thode, Sabatier, Carl Neumann, Burdach, Walsler) biraz evvel bahsettiğimiz klâsik telâkkiyi birçok noktalarda tamamlayan, zenginleştiren ve çeşitlendiren yeni bazı malzeme ve görüş tarzlarını ortaya koymaya muvaffak olmuşlarsa da, o telâkkiyi büsbütün bertaraf ettikleri hakkındaki iddiaları tamamen hak-sız ve asılsızdır. Bu mevzu üzerindeki tetkiklerin son zamanlarda ortaya koydukları bir hakikat varsa o da, Renaissance'm orta çağa nihayet vererek onun tamamen yerine geçmediği, bilâkis gerek sosyal ve gerek ferdî tezahürleri itibarile o devre istinat etmiş olduğudur. Aynı mülâhaza aydınlık çağı hakkında da söylenebilir. Bu hususta şu eserden istifade etmek mümkündür: Hans Böhi, Die religiöse Grundlage

kân yoktur^[17]. Yalnız gözönünde bulundurulması lâzımgelen sebeplerden biri katoliklikte maddî-dünyevî hayata müteveccih bir züht ve riyazetin (innerweltliche Askese) mevcut bulunmayışıdır. Bu sayede maddî-dünyevî sahada beşerî hazların tatminine daha geniş bir yer ayrılabilmiştir. Şüphesiz luthercilikte ve bilhassa kalvinizmde de humanist fikir ve zihniyet unsurları yok değildir. Fakat bu humanizm luthercilikte çok dar bir çerçeveye ve haddinden fazla mutaassıp kayıtlar içerisine sıkıştırılmış, puritanizmde ise maddiyetten büsbütün tecrit edilerek sırf manevî, ruhanî bir hale getirilmiştir^[18].

Müller - Armack'm eserinde İtalyaya dair izahat da (s. 133-137) yine humanizmin gözönünde tutulmaması yüzünden noksan kalmıştır. Halbuki bu cereyanın ehemmiyeti lâyikiyle takdir edilecek olursa, müellifin düşündüğü gibi, Renaissance'ı «tezahürlerindeki göz kamaştırıcı zenginliğe rağmen tesirlerinin pek sathî» (s.133) olduğunu iddia ederek bir kenara bırakmanın yanlış olduğu anlaşılır. Bu takdirde keza «İtalyanın mutlakîyetçi ve merkantil devlete doğru umumî inkişaf seyrine iştirak etmediğini» de iddiaya mahal kalmaz ve *Galile* gibi büyük bir şahsiyetin tarihteki mevkiini tayin etmek kolaylaşmış olacağı için kitapta karşımıza çıkan mühim bir boşluğun doldurulması mümkün olur.

İspanya hakkında fikir edinmek için, *Joseph Höffner*'in «15, 16 ncı asırlarda iktisadî ahlâk ve inhisarlar» isimli çok enteresan eserden ileride istifade edilebilir^[19]. Bu eserde İspanyol İskolâstiklerinin ekonomik telâkkileri etraflı bir şekilde izah edilmiştir. *Müller - Armack* bu telâkkilerin daha evvel İskolâstikler tarafından erişilmiş olan seviyeyi aşabilecek müttekâmil bir duruma vasıl olmadıklarını iddia ediyorsa da, (s. 167, 182) bu fikir kanaatimizce hakikate uygun değildir.

[17] *Lujo Brentano* (1844-1931), Münih'te rektörlük vazifesini açış münasebetle verdiği konferansta (1910) ve daha sonraları *Max Weber* hakkındaki tenkitlerinde yeni zamanları Ortaçağın an'anevi zihniyetinden uzaklaştıran âmilleri izah ederken, burada iki cereyanın birbirinden ayırt edilmesi lâzım geldiğini söylemişti: Birincisi evvelâ İtalyan şehirlerinde başlamış bulunan ve menşei dinî olmayan kurtuluş (emancipation) hareketi ve ikincisi hıristiyan umdelerine dayanan dinî kurtuluş hareketi! Bakınız: *Der wirtschaftende Mensch in der Geschichte*, Leipzig 1932, s.53, 370, 385, 419.

[18] Bu hususta meselâ *Walter Schirmer*'in şu eserine bakılabilir: *Antike, Renaissance und Puritanismus*, 2. basılış, München 1933.

[19] *Joseph Höffner*, *Wirtschaftsethik und Monopole im 15. und 16. Jahrhundert*.

Müller - Armack sahife 162 de ayrıca şu fikri ileri sürmektedir: «18 inci asırda Prusyada bankalar istisnasız olarak devlet teşebbüsüyle kurulmuşlardır». Hakikatte ise Berlinde 1765 e kadar banka muamelâtı hususî ellerde toplanmıştı. *Kraut, Schweigger, Johann Jacob Schlicker, Splitberger - Daum, Ephraim, Friedrich Wilhelm Schütze, Seegebarth* ve *Itzig* Berlinin 18 inci asır bankacılık tarihinde isimleri zikredilmesi lâzımgelen tanınmış şahsiyetlerdir^[20].

Sahife 176 da da şu satırları okuyalım: «Luthercilik ancak 1700 sıralarında batıdan gelen aydınlık felsefesi yolile tabii hukuk fikrini ele almıştı. Fakat bu fikir Lutherciliğe karşı muarız cephe almış olan *Halle* şehrinde ancak *Pufendorf*'un daha sonra *Thomasius* ve *Wolf*'un eserlerinde temsil edilmekle kalmış ve bunlar haricinde umumî bir tasvibe mazhar olmamıştır». *Müller - Armack*'m bu fikri de muhtelif bakımlardan tenkit edilebilir: Bir kere *Pufendorf* 1632-1694 seneleri arasında yaşamış olduğuna göre, yukarıdaki ibarede «1700 sıralarında» tabiri doğru değildir. *Thomasius*'un muhitinde mazhar olduğu umumî tasvip ve takdir fevkalâde idi, hele *Christian Wolf* emsalsiz derecede takdir edilmiş bir mütefekirdi. *Halle* şehri ise o vakitler Luther pietisminin en kudretli şekilde hâkim bulunduğu bir muhiti teşkil ediyordu. Bu şehrin Leipzig ve *Wittenberg*'deki ortodoks luterici cereyanlarla mücadelesi umumî olarak yine luthercilik çerçevesi içerisinde kalmış ve alelâde teolojik niza ve ihtilâflardan ileri gitmemiştir.

Sahife 214 deki şu satırlar üzerinde de biraz duralım: «Protestanlık, kilise inşasını hemen tamamıyla ihmal etmişti». Bütün 16 ncı asırda yalnız Tondernde oldukça büyük sayılabilecek bir kilise inşa edilmişti. Bu arada yeniden inşa edilmiş olan büyük kiliselerin sayısı çok azdır... 18 inci asırda tekrar kilise inşasına başlanmış ise de bunlar mimarî sanat hevesinin mahsulü olmaktan ziyade, sadece mukabil reform hareketleri esnasında protestanların elinden alınmış ve yahut yanmış olan kiliselerin yerini doldurmak için inşa edilmişlerdir».

Orta çağda kiliseler umumiyetle mahallî cemaatların mekân ihtiyacı ölçüsüyle değil, bilâkis Allahın birliğine ve ululuğuna hamdetmek, ruhların selâmetini temin etmek ve aynı zamanda kurucusuna şan ve şöhrat kazandırmak gayesiyle inşa edilmişlerdir. Bundan baş-

[20] Bu hususta şu eserden istifade edilebilir: *Hugo Rachel, Das Berliner Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus, Berlin 1931.*

[21] Bakınız: *Maria Klügel, Wichern, Berlin 1940, s.31 ve müt., 78 ve müt.;*

ka reformasyon hareketleri neticesinde bir çok manastır kiliseleri de umumun istifadesine tahsis edilmişti. Erfurt gibi bir şehir, Profesör *Kessler*'den öğrendiğimize göre, reformasyon'un bidayetinde 90 dan fazla büyük ve küçük kiliseye sahip bulunuyordu; bu fazlalık dolayısıyla kiliselerin bazan hastahane, depo ve hattâ hayvanların barınması için ahır olarak kullanıldığına bile tesadüf edilirdi. Fakat protestan cemaatler de bir ihtiyaç karşısında kaldıkları zaman kiliselerini sadece o ihtiyacı karşılamak kaygusuyla değil, bilâkis büyük bir sevk ve iftihar duyarak inşa ederlerdi. Bu inşa faaliyetinin ne kadar canlı olduğunu sayın meslekdaşım Profesör *Kessler* şu rakamlarla hülâsa etmektedir: Berlinde 1680 den 1712 ye kadar 10 protestan kilisesi inşa edilmişti. Königsberg'de de 1584 ile 1733 seneleri arasında inşa edilmiş olan protestan kiliselerinin sayısı onu bulmakta idi. Tilsitte ise 1553 den 1695 e kadar üç protestan kilisesi inşa edilmişti. Diğer bir çok Alman şehirleri hakkında da buna benzer rakamların zikredilmesi mümkündür.

Ortaçağda kiliseler kıymetli sanat ve ziynet eşyası imal eden küçük sanayi erbabına ehemmiyetli ölçüde sipariş verdikleri halde sonradan bu imkânı kaybettiklerinden neticede o sanatların inhilâline sebebiyet vermişlerdir. Esasen daha evvel de ileri sürülmüş olan bu tezin doğru olduğuna şüphe yoktur; fakat *Müller - Armack* tarafından yeni bazı vesikalarla teyit edilecek yerde, mübalâğalı iddialarla büsbütün kusurlu ve hatalı bir hale getirilmiştir.

Kitabın 245 inci ve müteakip sayfelerindeki izahat hakkında Prof. *Kessler*, kendisine vaki olan ricamız üzerine düşündüklerini şu satırlarla anlatmaktadır: «*Müller - Armack*'ın kitabında fakirlere yardım meselesine dair olan fasıl fikrimce yanlıştır. İngilterede fakirlere yardım işlerine ait kanunlar pek sathî bir şekilde izah edilmiştir. Bu memlekette 17 nci asır nihayetlerinde eski karitatif içtimâî yardım esasının son bakiyelerinin de ortadan kaldırılmış olduğu hakkındaki iddia (s. 244) doğru değildir. Müellif Hollandadan bahsederken, burada dilencililiğin pek ziyade çığığımdan çıkmış olduğunu anlatıyor; hakikatte ise *Howard* ve *Macfarlan* gibi müellifler 18 inci asır sonlarında bu memlekette fakirleri iâşe ve sair hususlardaki tedbirlerin diğer memleketlere örnek teşkil edecek kadar mükemmel olduğunu kaydetmişlerdir; bu müelliflere göre, fakirlerin ve dilencilerin Hollandadan daha az olduğu bir memleket mevcut değildir (*Roscher, Armenpflege, s.105*). Reformasyon fakirler için tesis edilmiş olan vakıfları da umuman ortadan kaldırmış değildir; buna misal olarak Lübeck, Bale, Leipzig gibi büyük şehirlerle Wunsiedel

gibi küçük gehirler gösterilebilir. *Müller - Armack* bundan başka 17, 18 inci asırlarda protestanlara ait yetim evlerinden ve ödünç kasalarından bahsetmediği gibi, aynı asırlarda protestan memleketlerde fakirlere yardım işlerine ait kanunî mevzuata da temas etmemiştir. Müellif ayrıca 18 inci asırda Hallede, Königsberg ve diğer şehirlerde fakirlere yardım hususunda pietismin sarfettiği gayretleri de kâfi derecede gözönünde bulundurmamıştır. Almanya içerlerinde saf hristiyan akidelerini yaymak fikrini güden *Wicher*'in müteassıp protestan muhitte *Müller-Armack*'ın zannettiği gibi (s.248), çetin bir mukavemetle karşılaşmak şöyle dursun bilâkis birkaç muarızdan sarfınazar, çok enerjik surette teşvik edilmiştir. Bundan başka fakirlerin 16 ncı asra kadar kilise domenlerinde değil, ancak sadaka suretile iâşe edildiklerini de kaydetmeliyiz. Daha 16 ncı asırda İngilterede fakirlere yardım için vergi vazedildiği gibi, Rheinlandda da kilise cemaati tarafından yardım işlerinin tanzim edildiği görülmüştür; 17 nci asırda inzibat ve asayiş hususlarına dair kanunlar çıkarılmış ve yetim evleri kurulmuştur ilâh.»

Müller - Armack ayrıca modern kapitalist iktisada ait elemanlardan bazılarının esas itibarile kalvinist menşeden ileri geldiklerini göstermektedir ki, bu da fikrimizce çok dikkate lââyık olan bir noktadır. Netekim bazı ceza evlerinde mahkûmlar toplu şekilde çalışmağa mecbur tutuldukları için bu müesseseler manifaktürlerin ve dolayısıyla fabrikaların o vakitler en ehemmiyetli köklerinden birini teşkil etmişlerdi. Kiliseye ait emlâk ve araziye el konunca, içtimaî yardım esasının orta çağdaki şekillerine de nihayet verilmiş oluyordu. Bu suretle, müellifin de çok güzel söylediği gibi, içtimaî yardım işlerinde «kilise emlâki yerine, kapı üzerine asılı ufacak bir iane torbası geçmişti» (s. 218). Kalvinizmde fakirlik artık «Allahın inâyet ve mağfiretinden mahrumluğa alâmet» telâkki edilmeğe başlanmıştı, fakir düşen kimse dinî bakımdan da Allahın rahmetinden uzak kalmış olmak töhmetine maruz bulunuyordu (s. 249). Nihayet kalvinistlerin nazarında insan yer yüzünde durup dinlenmeden çalışmak üzere yaratılmıştı. Bu itibarla sefil ve suçlu kimselerin de Allaha sadakat göstermek, kendi ruhlarını işledikleri fenalıktan kurtarmak ve mensup buldukları cemaati faydalandırmak için çalışmaya mecbur tutulmaları lâzımgelirdi. İşte bu sebepten dolayı kalvinist memleketlerde toplu olarak çalışmaya ve iş görmeye mahsus bir çok müesseseler kurulmuş ve bunlar bazan protestan - lutherci memleketlerde de taklit edilmiş, Katolik memleketlerde ise bu gibi

müesseseler muvaffakiyetsizlikle neticelenen bir kaç tecrübeden ileri gidememişti (s. 227-232, 249-250).

Rasyonel sigortacılık fikri ilâhî mukadderata ve onun insanlar üzerinde terbiyevî - cezaî tesirlerine hariçten el uzatmak mahiyetinde görüldüğü için ilk defa bütün hristiyan mezhepleri tarafından şiddetle reddedilmişti. Bu fikir nihayet kilise taassubunun gevşediği kalvinist memleketlerden başlayarak tedricen yerleşmeğe muvaffak oldu; Almanyada deniz kazalarına, yangına, doluya karşı sigortalılarla hayvan ve hayat sigortaları kuruldu. Halbuki kalvinist mezhebine mensup bulunan Elektör prens *Friedrich Wilhelm* 1685 de Berlinde umumî bir yangın kasası tesis etmek istediği zaman ekserisi lutherçi-protestan olan halkın dinî sahada şiddetli mukavemetile karşılaşmıştı. Katolik memleketlerde de sigortacılık fikri rol oynamaktan henüz çok uzaktı (s. 232-245).

İlk defa sosyal yardım teşkilâtının, hayat ve cemiyet reformunun, tasarruf sandıklarının ve kooperatiflerin tatbikat ve sanayi okullarının kurulmasına ön ayak olan müesseseler yine kalvinist kiliseler ve pietist gruplardı.

Müller - Armack'ın eserinde teolojinin iktisat tarihine doğrudan doğruya nasıl tesir ettiğini gösteren bir kaç güzel misali burada da bir kere gözden geçirmeği faydalı buluyoruz.

Vaktile Oldenbur'a göç etmiş olan Hollandalı *Wilhelm Stiell* o zamanlar idare başında bulunan *Anton Günther von Oldenburg*'a (1603-1667) 1609 senesinde memlekette bir yangın kasasının kurulmasına dair hazırladığı projeyi takdim ettiği zaman kendisine şu cevap verilmişti: «Tasarlamakta olduğunuz bu yeni icadî evvelâ Cenabı hakkın gazap ve infialine uğramadan tatbik ve idame etmenin mümkün olup olamayacağını düşünmek gerektir. Maamafih, kont cenapları bu suretle Allahın gazabına düçar olunacağı kanaatini izhar etmişlerdir. Allah pek eski zamanlardanberi Oldenburg hanedanını bu ve mümasil vasıtalara mahal bırakmaksızın her türlü âfet ve musibetten esirgemiş, refah ve saadetini temin etmiştir ve bundan böyle de o hanedana feyiz ve bereketiyle yardımda bulunacağına ve kullarını büyük yangınların alevlerinden esirgiyeceğine şüphe yoktur» (s. 233).

İspanya kralı *Philipp IV*, Tojo ve Manzanares nehirlerinin sey-rüsefere elverişli bir hale getirilmesi hakkındaki projeyi incelemek üzere bir komisyona havale etmişti. Komisyon bu projeyi şu mülâhaza ile reddetti: «Eğer Cenabı hak her iki nehrin sey-rüsefere elverişli olmalarını isteseydi, bu arzuyu kısa bir <olsun!> emriyle haki-

kat haline getirebilirdi. Fakat Cenabı hakkın hikmetine akıl erdirilemeyecek sebeplerden dolayı noksan bıraktığı şeyleri insan elinin düzeltmeğe yeltenmesi, ilâhî mukadderata küstahca müdahale etmekten başka bir şey olmaz» (s. 140).

Yeni zamanların başlangıcına gelinceye kadar ziraatte, eski Roma tarihinden kalma «Üç tarla» usulü hâkim bulunuyordu. Esas itibarile disiplinli ve plânlı bir ekim usulüne dayanan bu sistem (bir sene kış hububatı, bir sene yaz hububatı, bir sene dinlendirme şekliyle) topraktan tek taraflı olarak istifade etmek mahzurunu ve neticede üç senede bir dinlendirme dolayısıyla %33 mahsul kaybını mucip olmakla beraber, Avrupa ziraatinin o vakitki belli başlı işletme sistemini teşkil ediyordu. Toprağı dinlendirme usulü yerine her sene ekilen mahsulün nevini değiştirmek, meselâ hububat yerine patates, pancar ve bilhassa yonca ekmek çok daha rasyonel bir usul olabilirdi. İşte bu yeni usul o vakitler *J. Christian Schubart* (1734-1787) tarafından pek hareketli surette yayılmağa ve umumileştirmeye çalışılmıştı. İçtimaî hayatta terakkiye ziyadesiyle müsait davranan İmparator *Joseph II.* tarafından 1784 de şövalyelik payesiyle takdir edilmişti; protestan ve farmasondu; köylüye karşı beslediği derin bir sevgi ve meclûbiyet hissi ile ziraat ilmini tetkike koyulmuştu; fakat çok şiddetli bir mukavemetle karşılaştı; katolik Bavyera halkı «Üç tarla» usulünü eskidenberi ulûhiyetin mukaddes üçlüğüne işaret telâkki ettiği için, yeni usulün bir bid'at teşkil edeceğini ve bu sebeple *Schubart*'ın kâfir olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişti (s. 252).

Şimdiye kadar tetkik ettiğimiz IV üncü fasıl (s. 78-260) hacım ve ehemmiyet itibariyle kitabın en büyük kısmını teşkil etmektedir. Bu fasılda bir araya getirilmiş olan malzeme ve bunların işlenme tarzı, *Max Weber*'in dinî içtimaiyat ve iktisat tarihi arasında verimli bir sentez vücade getirmek gayesiyle açmış olduğu çığır üzerinde çok mühim ve değerli bir terakki adımını ifade ediyor.

Müller - Armack'm eserini yukarıdanberi umumî hatlarıyla gözden geçirirken, teferrüatta bazı yanlışları düzeltmek mecburiyetinde kalmakla beraber, vereceğimiz hükümde hakkaniyetten ayrılmamak için iki noktaya işaret etmeden geçmemeliyiz. Bir kere düzeltmek zorunda kaldığımız yanlışlardan hiç biri müellifin temsil ettiği ana hatlara esaslı surette tesir edecek kadar ehemmiyetli değildir. Diğer taraftan bugünkü ilim telâkkilerimizin icap ettirdiği bir hususiyete de işaret etmeliyiz: Zamanımızın aktüel ve verimli meseleleri pek geniş, şümüllü bir ehemmiyete sahip oldukları için, münfe-

rit ilimlerin eskidenberi anane suretile vazettikleri dar hudutları aşmak mecburiyetinde kalıyoruz. Fakat hiç bir kimse bütün bilgi sahalarında tam bir ihtisas sahibi olamayacağı için, her ilim adamı pek muhtelif mütahassıslarla iş birliği yaparak onların düzeltici ve tamamlayıcı mesaisine muhtaç bulunmaktadır. Bu itibarla bir ilim adamından bihakkın istenebilecek şey, hiç değilse bir saha üzerinde hakikî ihtisasa sahip olması ve bu sahadan başlayarak diğer bilgi subelerinde karşılaşacağı meseleleri hiç değilse el yordamı ile tayin edebilecek bir zekâ ve anlayışa malik olmasıdır; ayrıca kendi kendini kontrolde ve icabeden itinayı göstermekte elinden gelen bütün gayretleri sarfetmelidir. *Müller - Armack*'ın bu sonuncu noktaya ne dereceye kadar riayet ettiğini tayin etmeği bizzat kendi vicdanına bırakarak, meseleyi burada uzun boylu kurcalamaya lüzum görmüyoruz.

Müellif, kitabının esas kısmını teşkil eden IV üncü bölüme girmeden evvel, iki kısa fasılda (II ve III üncü fasılla) en eski çağlardan yeni zamanlara kadarki iktisat tarihine dair toplu malûmat veriyor. İlk «Ekonomi stilleri» nin menşei hakkındaki araştırmalarda (fasıl II) nasılsa etnoloğ *Eduard Hahn*'ın eserine rastlamış olduğu için bu müellifin tesiri altında kaldığı anlaşılıyor. *Hahn* 19 uncu asrın sathi rasyonalist felsefesine karşı yeni romantik bir görüş tarzından hareket ederek tarihten evvelki devirlerde en mühim iktisadî terakkileri sırf sihrî-dinî âmillere bağlamaktadır. İşte *Müller - Armack* yeni zaman garip iktisat tarihi üzerine dinî itikatların tesirlerini belirtmeğe çalışırken, *Hahn*'ın bu görüş tarzına memnuniyetle iş tirak etmişti. Gerçi kitabının başka bir yerinde (s.71), 16 ve 18inci asır iktisat tarihi üzerinde dinin tesirlerini kabul etmekle neticede mezhep meselelerinin tarihte her zaman aynı derecede ehemmiyetli bir rol oynadıklarını iddia etmek lâzım gelmeyeceğini ve her devrin bu anahtarla açılmayacağını sarih olarak belirtmektedir. *Eduard Hahn*'a gelince, bu garip müellifin geniş bilgisi ve biraz da anormalliğe kaçan dehası sayesinde etnolojiye dair hayli malûmata sahip bulunuyoruz; fakat bir yandan bu müellife ve ondan da eskimiş olan *Karl Bücher*'e (1847-1930) dayanmakla iktifa ederken, diğer yanda «Yeni araştırmalar» dan bahsa kalkışmak doğru olmaz. O zamanlardanberi etnolojik - prehistorik sahada bir inkılâp yaratacak kadar ehemmiyetli ve muazzam eserleri, meselâ - Almanyada en ziyade tanınmış olan bir kaç ismi hatırlatmakla iktifa edelim - *Graebner, Wilhelm*

Schmidt. Koppers, Thurnwald, Menghin, Fritz Kern gibi âlimlerin

neşriyatını tamamiyle bilmemezlikten gelmek büyük bir hatadır.[22] Müellif, gerek dünya ve gerek iktisat tarihinde aynı derecede ehemmiyetli olan çobanlığın ve hayvan ehlileşirmenin ortaya çıkışı hakkında da koca bir kütüphaneyi dolduracak kadar eser neşredilmiş olduğunu fark etmiyor[23] ve bu bahiste de yine doğrudan doğruya *Eduard Hahn*'m fikirlerini nakletmekle iktifa ediyor.

«Sihirli dünya telâkkisi», «Animist devir», «politeizm», «monoteizm» ve bunlardan başka «orta çağ» hakkındaki izahat (s. 24-38), şimdi değil de geçen asrın sonlarında yazılmış olsaydı bir dereceye kadar mazur görülebilirdi.

Tarihte yeni zamanlara nasıl geçilmiş olduğunu anlatan müteakip III üncü fasıl da biraz evvel tetkik ettiklerimizden daha verimli ve faydalı değildir. Müellif bu fasılda düne kadar popüler felsefe telâkkilerinde insana bıkgınhk verecek derecede moda halini almış bir itiyadı takip ederek «Asya» ve «Avrupa» yı birbiriyle mukayese etmekte ve bu arada barutu, matbaa ve pusulayı Avrupa kültürüne mal etmektedir (s. 49-57). Halbuki Çin hayvan ehlileşirmek hususunda Avrupadan çok evvel davranmış olan bir memleketti, hattâ bugünkü Avrupada mevcut domuz cinslerinin ilk kıymetli damızlıkları Çinden getirilmişti.[24]

Müller - Armack'm şu iddiası üzerinde de ayrıca durmıya değer: «İlk çağlardaki zihniyet iktisadî hayatı ihata edecek bir derinliğe vasil olmaktan henüz çok uzaktı». «Ekonomi zihniyetinin bermutat takip edebileceği iki istikametden hiçbirini, yani ne iktisadî faaliyete positif bir ruh ve mâna veren zihniyet ve ne de mevcut vaziyeti kritik şekilde hırpalayıp sarsmak istiyen bir düşünce tarzı o vakit-

[22] Bu mevzua başlangıç mahiyetinde, en mükemmel ve istifadeli bir eser olarak *Fritz Kern*'in «Die Anfänge der Weltgeschichte» adlı kitabını (Leipzig 1933) zikredebiliriz.

[23] Bu bahse dair en mühim etüdlerden birkaçına işaret etmek faydalı olur: *Wilhelm Koppers*, Das Problem der Entstehung der Tierzucht, Schriften des Vereins zur Verbreitung naturwissenschaftlicher Kenntnisse in Wien, 1929, cilt 69, s.31-68; aynı müellif, Konnten Jägervölker Tierzüchter werden? Ein Beitrag zur Urgeschichte der Domestikation, Biologia Generalis 1932, cilt 8, s.179-86. *Fritz Flor*, Haustiere und Hirtenkulturen, Kulturgeschichtliche Entwicklungsumrisse, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte, Wien 1936, cilt 1, s.1-238.

[24] *Max Hilzheimer*, Natürliche Rassengeschichte der Haussäugetiere, Berlin 1926, s.215. *Paul Leser*, Westöstliche Landwirtschaft, Festschrift für Wilhelm Schmidt, Wien 1928, s.416-484. *P. Leser*'in bu etüdünde ayrıca, 18inci asırdanberi avrupa ziraatında görülen büyük rasyonalizasyon hâmesinin bilhassa Çinde muhtelif şekillerde elde edilmiş olan birçok teknik terakkileri iktibas suretile mümkün olduğu anla-

ler görülmemekte idi» (s.38). Bu satırları yazarken müellifin her halde *Hesiod*'u ünutmuş olduğunu zannediyoruz.

Kitabın diğer kısımlarına baktığımız zaman, bunlardan birinci faslın (s.1-23) metodolojiye tahsis edilmiş olduğunu görüyoruz; müellif ayrıca metodolojiye temas eden ön söziyle (III-IV) son sözde (s.261-263) kitabına başlık olarak seçtiği «ekonomi stili» mefhumunu izaha çalışıyor. *Müller - Armack* bu münasebetle *Eucken*'in «İktisat ilminin esasları» (*Die Grundlagen der Nationalökonomie*) isimli eserinde bu bahse dair izahatı şiddetle tenkit ediyor ve şöyle diyor: (IV) «Bugün hattâ *Eucken* gibi çok gözde olan bir iktisatçı müfrit tarihçilik (historisme) görüşüne kapılmaktan korktuğu için ekonomi stili mefhumunu âdeta bir hâkim tavrıyla ilim ülkesinden kovarken, her halde bu prensibin mâna ve lüzumunu gözden kaçırmış oluyor. Bu yanlış telâkki olsa olsa, stil mefhumunu ekonomi merhalelerine dair iptidai nazariyelerin son ve müttekâmil şekli olduğunu zannetmek hatasından ileri gelmiş olabilir». Bu son cümle *Müller - Armack*'ın, stil mefhumunu sadece *Schmoller* ve *Bücher*'in merhale taksimine yeni bir etiket ve isim vermek için kullanılan *Spiethoff* dan ayrılmış olduğunu açıkça gösteriyor.^[25] Malûm olduğu üzere, *Spiethoff*'un makalesi intişar etmeden iki sene evvel *Heinrich Bechtel* «Orta çağ sonunda ekonomi stili» (*Wirtschaftsstil des Spätmittelalters*, München 1930) adıyla neşrettiği eserde iktisat tarihini daha mufassal ve açık bir şekilde sanat tarihine bağlamağa çalışmış ve «stil» mefhumunu bu sonuncusundan iktibas etmişti. *Bechtel* eserinde, kendisinin de söylediği gibi (Ön söz s.VII), ilk olarak, sanat tarihine dair araştırmalardan elde edilen sonuçları, ekonomik ve sosyal tarihe ait hâdiselerin aydınlatılması için plânlı bir şekilde işlemek» gayesini takip ediyordu. Maamafih gerek *Bechtel*'in ve gerek *Müller - Armack*'ın eserinde doğrudan doğruya iktisat tarihine ait bahisleri ihtiva eden esas kısım, bizce ilmî değeri pek şüpheli olan bu «ekonomi stili» mefhumuna bağlı olmıyarak, başlı başına bir kıymet ifade etmektedir. Bu nokta şimdilik bir kenara bırakılacak olursa, sosyal tarihe ait hâdiseleri sanat tarihçisi göziyle (daha doğrusu

[25] Arthur Spiethoff, Die Allgemeine Volkswirtschaftslehre als geschichtliche Theorie. Die Wirtschaftsstile. Schmollers Jahrbuch 1932, cilt 52, s.891-924. Bu makalede ileri sürülen fikrin tenkidı hakkında: Walter Eucken, Die Grundlagen der Nationalökonomie, 2nci basılış, Jena 1941, s.46-81. Alexander Rüstow, İktisat ilminin esasları bu mecmua 1941, cilt II, sayı 2, s. 105 ---

tarihî metoda istinaden çalışan sanat sosyolojisiyle)^[26] aydınlatmak hususunda şimdiye kadar sarfedilmiş olan gayretlere az çok muvafak olmuş nazariyle bakılabilir. Meselâ *Müller - Armack, Aloys Schulte*'nin neşrettiği bir istatistiğe dayanarak, bidayette resamlara portrelerini yaptırmak üzere sipariş verenlerin ekserisinin müteşebbis ve tüccarlar olduğunu kaydetmektedir (s.356 ve müt.). Böylece bu sanat şubesinin o vakitki inkişafı her halde müteşebbislerin gittikçe artan benlik duygusu ve ferdiyetçi ruhiyle çok yakından ilgili bulunuyordu.^[27] Bu gerçekten o devirler için inkâr edilemeyecek bir hakikattir, fakat güzel sanatların ekonomik ve sosyal tarih ile ilgili olan tarafı o sanatlardaki «stil» değildir: Gözönüne alman müteşebbis portrelerinin hangi stile ait oldukları meselesi, bu sahadaki tetkikler için tamamen ehemmiyetsiz olan bir noktadır; netekim bu sebepten dolayı *Bechtel* de aynı meseleden bahsetmeğe lüzum görmemiştir. Hakikatte sanat tarihile iktisat tarihi arasındaki sentez sanat ve iktisat sosyolojisi arasında bir iş birliğinden başka mânada alınamaz ve meselenin sanat tarihinde «stil» mefhumuyle hiçbir alâkası olmadığı da muhakkaktır; şu halde bu mülâhazaya göre «stil» mefhumunu sanat sahasından iktisada nakletmeği haklı gösterecek makul bir sebep bulmağa imkân yoktur. *Müller - Armack*'a gelince, yukarıdaki tetkiklerimizde eserinin asıl tarihe ait olan esas kısmını ehemmiyetli muhtevası itibariyle incelerken, «stil» mefhumunu bir

[26] Güzel san'atların sosyolojik cephesine dair son zamanlarda bilhassa *Martin Wackernagel* ve mektebine mensup müellifler tarafından değerli eserler neşredilmiştir. Bunların başlıcaları: *Martin Wackernagel, Vier Aufsätze über geschichtliche und gegenwärtige Faktoren des Kunstlebens, Wattenscheid 1936. Hanna Lerner — Lehmkuhl, Zur Struktur und Geschichte des florentinischen Kunstmarktes im 15. Jahrhundert, Wattenscheid 1936. Martin Wackernagel, Der Lebensraum des Künstlers in der Florentinischen Renaissance, Leipzig 1938. Gerhard Händler, Fürstliche Mäzene und Sammler in Deutschland von 1500-1620, Diss. Halle (bei Paul Frankl) Strassburg 1933.* Son zikredilen eserden aynı zamanda dinî mezheplerin sosyolojik cephesi itibarile de istifade edilebilir.

[27] Bu münasebetle şu noktayı kaydedelim ki, *Bechtel*, Ortaçağ san'atlarının o asırlardaki hayat tarzı için ehemmiyetini pek ziyade mübâlâğa etmiştir. Bundan başka, Ortaçağ şehirleri ve bunların üniversal tarihteki rolü hakkında bize çok kıymetli ve yepyeni bir fikir kazandırmış olan *Fritz Roerig*'in gerek *Bechtel*'i tenkit münasebetile ve gerek umumî olarak ileri sürdüğü fikirler yukarıdaki düşüncelerimizi tamamen teyit eder mahiyettedir: *F. Roerig, Wirtschaftsgeschichte und Wirtschaftstil, Historische Zeitschrift 1936, eilt 144, s.457-471. Müller-Armack*'ın bu mühim makaleyi okumadığı ve iktisat tarihi ile san'at tarihi arasında muvazilik tespiti meselesine dair *Roerig*'in kuvvetli tenkitlerini gözönünde bulundurmadığı anlaşıl-

kere bile olsun kullanmak zorunda kalmadık. Zaten bu bahiste «stil» tabirinin kullanılmamış olması sayesinde ki, kitabın ilim alanında büyük başarısı yukarıdaki tenkitlerden tamamıyla masun kalmış bulunuyor. Müellifin ayrıca ön sözde yazdığı şu satırlar da dikkatle okunmağa değer (s.IV): «Stil ismi verilen hâdisenin her ne kadar gözle görülebilmesi kolay değilse de, mevcudiyetini kimse inkâr edemez. Tarih birbirinden ayırt edilmesi ve sınırlanması mümkün olan devirler içerisinde teecessüm eder: Şekilsiz bir akıntı halinde cereyan edip gitmez, bilâkis bir devirden diğerine geçtikçe bütün yaşayış sahalarına nüfuz eden berrak şekiller halinde kendisini gösterir; İşte bu şekillere stil adını veriyoruz. Bunun yerine her hangi başka bir tabirin kullanılması hâdisenin mahiyetini değiştirmez.^[28] Bu şekilleri gözönüne koymak ve onların kuruluşuna hâkim olan kanunları izah etmek, bu sahadaki araştırmaların hedefini teşkil etmelidir. Şüphesiz tetkiklerde her zaman yanılmak ihtimali vardır, fakat bu ihtimal bizzat tarihin ortaya koyduğu böyle bir vazifenin lüzum ve zaruretini küçültmeğe veya inkâra kadar vurdurulamaz».

Bu sözlerin her halde bir hakikati gözönüne koyduklarına ve (ifade tarzının teferruatı hakkında şimdilik bir hüküm vermiyelim) üzerinde ciddî olarak düşünmeğe ve münakaşa etmeğe değen bir fikri ihtiva ettiklerine şüphe yoktur. Tabiatile tarih ilmi tetkik ettiği hâdiseleri muhtelif devirlere ayırmak mecburiyetindedir, bunlar olmadan çalışılmaz. Keza tarihî hâdiseleri sırf haricî vasıflara inhisar etmiyen kronolojik bazı devirlere taksim etmek, neticede o devirlerin kendi içerlerinde morfolojik bir vahdet teminine yarıyan bir takım unsurlara sahip oldukları mânasını da tazammun eder. Bahis mevzuu olan tarih devirleriyle, yukarıda zikrettiğimiz satırlardan anlaşılacağı üzere, üniversal tarihe ait devirler kastediliyorsa, o takdirde bu umumî çerçeve içerisinde her münferit bölgeyi ve bu arada ekonomiyi tetkik ederken bunların o devre mahsus olan umumî morfolojik karaktere ne dereceye kadar uygun olduklarını düşünmek ve araştırmak icabeder. Böyle bir uygunluğun mevcut bulunup bulunmadığına göre, üniversal tarihe ait olan devirleri iktisat tarihine de maletmek veya etmemek lâzımgelecektir.

Mânevî ilimlerde oldukça uzun bir zamandanberi, mimariye ait kabataslak çizilmiş bazı stil taksimatını, ezcümle romantik, gotik,

[28] Müller-Armack'ın «stil» mefhumu ve tarifi hakkındaki bu düşünceleri daha evvel Sombart'ın aynı mevzuu dair izahatını hatırlatmakta yarar buluyoruz. N.

Renaissance, Barock, Rokoko ilâh.. gibi devirleri, diğer güzel sanat subelerine yaydıktan ve genişlettikten sonra, onları edebiyata, müsi-kiye ve nihayet üniversal tarihe de nakletmek hususunda kuvvetli bir temayülün mevcut olduğu sezilmektedir. Her halde «Ekonomi stili» mefhumunu kullanmak hususunda ısrar edilecek olursa, bu yo-la gitmeden evvel bir kere roman ve gotik ekonomisinden, yahut Renaissance'a, Barok devrine veya Rokokoya ait bir ekonomiden bahsetmenin makul olup olmayacağına ciddî surette düşünmek icabeder. Mesele hiç olmazsa bu şekilde ele alınacak olursa, büsbütün boşlukta kalmaktan kurtulunmuş olur. Tahminimizde yanılmıyorsa, meseleyi şimdiye kadar hiç kimse, hattâ *Bechtel* dahi bu bakımdan incelememiş değildir. Burada yegâne yapılmış olan bir şey varsa o da, gündelik bir fikir modasını takiben, «stil» mefhumunu (ki sanat tarihçileri bile kendi aralarında bu mefhumun mânası hakkında tamamiyle anlaşmış ve birleşmiş değillerdir) daha evvel iktisat tarihinde vazedilmiş olan devir taksimatı üzerine yeni bir etiket olarak yapıştırmaktan ibaret kalmıştır. İşte «Ekonomi stili» mefhu-mu böyle kötü bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu mefhumun şimdiye kadar ilmî araştırmaları her hangi şekilde kolaylaştırmış veya ay-dınlatmış olduğuna şahsan kani bulunmuyoruz.

Almanya'da iktisat tarihi ilmi bundan yüz sene evvel hukuk ta-rihine dayanmak suretiyle kendisine bir istinat noktası bulmağa çalı-şmıştı. Şimdi de sanat tarihine dayanmak istiyor. Bu suretle iktisat tarihinin kendisine hususî bir metod binasını hazırlamağa ve vücude getirmeğe koca bir asrın kâfi gelmediği anlaşılıyor. Acaba ikti-sat tarihi bir kere de akla en yakın olan yola saparak iktisat nazari-yesiyle elele vermeyi ve beraberce verimli bir surette çalışmayı de-nese daha iyi olmaz mı?

Türkçeye çeviren:

Sabri F. ÜLGNER